

I eterdimmorna – om ett bortglömt missbruk

Per Frånberg

Till 1875 års riksdag hade sågverksägaren i Vittjärv, Norrbotten, Pehr Nilsson inlämnat en kort, till synes harmlös motion, som berörde apotekens rätt att fritt försälja rusgivande patentmediciner. Motionen skulle emellertid i sinom tid åstadkomma mycket rabalder och citeras flitigt i den drogpolitiska debatten långt in på 1900-talet. Pehr Nilsson hade nämligen satt fingret på en för myndigheterna och apotekarna mycket öm punkt — det ökande missbruket av eter- och sprithaltiga preparat.

Riksdagsmannen från Norrbotten var särskilt bekymrad över det tilltagande bruket av de s.k. Hoffmanns dropparna (AK 1875 motion nr 56). Denna patentmedicin, som fått sitt namn efter den kände tyske 1700-talsläkaren F. Hoffmann, bestod vanligen av en del eter och tre delar koncentrerad sprit. Dropparna användes flitigt som brännvinsurrogat, främst i de norrländska länen (NK 1916 VIII bilaga 1). Förutom genom den legala apotekshandeln var det främst lanthandlare och gårdfarihandlare som illegalt tillhandahöll allmänheten den nya drogen, angående vars verkningar Pehr Nilsson konstaterade:

”Det synes som denna rusdryck skulle komma att öfverträffa alla föregående begagnade rusdrycker med sina demoraliserande verkningar för vårt släkte, emedan denna rusdryck synes vara lika begärlig för qvinnan som mannen” (AK a a).

Missbruket av eterpreparat var ett, åtminstone i läkarkretsar, sedan länge välkänt fenomen. Därom vittnar inte minst provinsialläkarnas årsrapporter till Sundhetskollegium, som dock inte vidtagit några kraftfulla åtgärder för att stävja hanteringen. Visserligen hade kollegium 1874 utfärdat ett cirkulär som anmodade apotekarna att iakttaga försiktighet vid försäljning av sprithaltiga preparat, men någon inskränkning i den fria apotekshandeln innebar inte cirkuläret, som snarast måste betraktas som en till intet förpliktande rekommendation.

Eter som berusningsmedel

Redan under första hälften av 1800-talet var olika eterpreparats rusgivande effekter välkända. Eterruset var ett inte ovanligt inslag i de finare salongerna i metropoler som London och Paris (Palmer-Horowitz 1982, 61 f). Ett vanligt sätt att inmundiga den illasmakande och föga väldoftande vätskan var att svälja ned preparatet i form av gelatinkapslar, s. k. perles d'éther, som innehöll 5—10 droppar eter. Eter kunde också sniffas, men den fräna doften ledde till att societeten föredrog kapslarna (Connell 1968,88). Enligt den irländske socialhistorikern, K. H. Connell, som skrivit en banbrytande essay om eterdrickandet i Ulster, användes eter som rusmedel först i högre ståndskretsar, där den sedan utbyttes mot nya, mera effektiva droger (opiater, kokain m.fl.). Smaken för eter spred sig emellertid nedåt på den sociala rangskalan, främst för att etern var så billig och i ringa mängder gav avsevärda berusningseffekter. Eterbruket stod främst att finna i lokalt avgränsade bondekulturer runt om i Europa där eter framgångsrikt konkurrerade med alkoholen om att vara det mest populära berusningsmedlet. Områden där bruket var vanligt var Östpreussen, Ryssland och Norge (Connell a a 89). Som vi sett förekom också missbruk i Sverige och Sakari Sariola har visat att brännvinsurrogat innehållande eter förekom i finska städer och i finska lappmarken långt in på 1900-talet (Sariola 1956,67 f). Även i vissa delar av Estland utgjorde missbruket under mellankrigstiden en veritabel landsplåga (Hagar 1985).

Eter framställs av destillerad alkohol som behandlas med svavelsyra och har därför oangenäm smak och lukt. I början intog missbrukarna förmodligen ren eter (ether purus), men då eterns kokpunkt ligger nära människans kroppstemperatur framkallade intaget ofta

våldsamma kräkningar. För att mildra de häftiga reaktionerna sköljde eterdrickaren först munnen med kallt vatten, som också svaldes ned för att avkyla magsäcken. Först därefter svaldes eterdosen åtföljd av en ny kallvattenklunk. Eter kunde även inhaleras (sniffning), vilket också gav berusningseffekt.*

Connell nämner att en vanlig dos för en kvinnlig missbrukare låg på ca en tesked. För män var den vanliga doseringen en dessertsked till en äggkopp. De svåraste missbrukarna kunde tåla upp till ett vinglas — en dos som låg farligt nära dödlig mängd (Connell a a 91f). Den vanligaste medicinska dosen, rekommenderad i farmakopéerna, låg mellan fem och tjugo droppar. En kanna Hoffmanns droppar motsvarade sålunda i ruseffekt åtskilliga kannor av det vanliga brännvinet.

Det fanns ett stort behov av att kunna blanda ut etern. Eter löser sig knappast i vatten, men väl i alkohol, som därför blev den dominerande komponenten i de olika eterpreparat som salufördes under 1800-talet. Ether spirituosus, vilken var den vanligaste latinska beteckningen för Hoffmanns droppar, bestod, enligt den svenska farmakopén (1889), av en del eter och tre delar koncentrerad (ca 91 %) sprit.

Som läkemedel ansågs dropparna ha upplivande och krampstillande effekter (Farmakopé 1889,22, 292). De användes flitigt vid kolik och väderspänningar samt mot såväl förkylning som "nervsvaghet". Hoffmanns droppar förekom också som beståndsdel i en mängd andra alkoholhaltiga läkemedel: Bangs nervdroppar, Röda förkylningsdroppar och Doktor Halls droppar, ett spritstarkt preparat som också gick under benämningen "muntrande droppar". Förutom vid depressioner ordinerades de "muntrande dropparna" vid hysteriska anfall, väderkolik, kräkningar och till utvärtes ingnidning vid lamhet.

Avvänningsmedel

Eterpreparaten fick också ett annat tidigt användningsområde, nämligen vid avvänjningen av alkoholister. I Ulster var det inte

*1847. Kungl. Förordning mot inhalering av eter. Dryga böter stadgades.

ovanligt att alkoholister, på läkares inrådan, övergick till eterpreparat (Connell a a 99). I Sverige gav den välkände alkoholläkaren Magnus Huss många av sina patienter etertinkture. Detta framgår tydligt av de olika vårdjournaler som han citerar och refererar i *Alcoholismus chronicus* (se bl.a. band 2 1851,214). Huss omnämner 1849 ett fall, där en sjökaptan använt Hoffmanns droppar i samband med sprit. Dropparna nyttjade mannen för att dämpa ångest och oro efter alkoholmissbruk. De fungerade m.a.o. som återställare. Huss förvånade sig över de höga doserna — en dessertsked åt gången — som mannen inmundigade (Huss I 1849,168). Tilläggas bör att Huss i sina behandlingsmetoder även begagnade sig av andra alkoholhaltiga preparat — både finkel och absint.

Eterbrukets omfattning i Sverige

Den viktigaste kunskapen om eterbrukets omfattning i Sverige utgörs av provinsialläkarnas rapporter. I inledningen nämndes att det var främst i Norrland som de eter- och sprithaltiga preparaten hade en god marknad. Anledningen till denna geografiska avgränsning står främst att finna i den omständigheten att landskommunerna i norr utnyttjade den kommunala vetorätten för att förhindra utskänkning och utminuterings av alkoholhaltiga drycker — främst folkdrycken, brännvin. Dessutom var hela lappmarken — i stort sett norra Norrlands inland — under brännvinsförbud. Lappmarksförbudet upphävdes först 1898. I landskapen Jämtland och Härjedalen, som konstituerar Jämtlands län, var alla krogar med ständiga rättigheter och utminuteringsställen koncentrerade till residensstaden Östersund. Förhållandena var likartade i hela landsändan.

Efter 1866 fick brännvin inte heller säljas fritt från apoteken (NK VIII 1916,16 f). Sprit fick inte utlämnas utan läkarrecept. Däremot berördes inte de alkoholhaltiga preparat, som inte innehöll andra receptbelagda droger eller ämnen som var giftmärkta i farmakopéerna. Hoffmanns droppar och andra patentmediciner kunde därför fritt saluföras på apoteken. Den föga smickrande benämningen "droppkrögeri" åsyftar missförhållandena vid apote-

kens hantering av spritpreparaten.

Provinsiälläkaren P. Åström i Härjedalen gav 1870 en ingående beskrivning av hur handelen med och bruket av dropparna tillgick inom hans distrikt. Han inledde sin ämbetsberättelse med att konstatera att "herjeådalingen" var starkt begiven på rusdrycker och att det i dessa trakter inte innebar någon skam att dricka sig berusad. Att göra detta kallades — "att vara lustig". Han berättade vidare:

"Har man ej brännvin så super man annat, som eger förmågan att berusa. Jag vill framför allt här framhålla folkets vana att berusa sig med Hoffmanns droppar, Halls droppar, samt så kallade 'hjärtstärkande', hvarunder man lär förstå Tinctura lavendulæ aromatica¹. Man lär också någon gång uppblanda Hoffmanns droppar med vatten, men vanligen drickas de oblandade, alldeles som brännvin. Man har sin lilla flaska med sig i fickan och tager sig en klunk efter behag som dock ökas med klunkarne. Ofta blandas dessa droppar i kaffe, hvilken blandning går under namnet 'kask'. I brist på annat lär man för samma anledning begagna eau de cologne. Då folket kommer till städerna lär det ej försumma taga en större eller mindre mängd droppar med sig hem. Ja, man har från flere håll sagt mig att det ej blott lär vara stopvis eller kannevis, som en och annan köper, utan hela ankare², som de i apoteken erhålla, och som de sedan i hembygden utminutera. Det skall hufvudsakligen vara Jemtlandningar, som drifva denna handel i stor skala. . ." (PÅ 1870)

Bristen på brännvin föranledde befolkningen att ta till andra medel för att stilla rusbegäret. Apoteken utgjorde i detta läge en reservresurs och de eter- och sprithaltiga preparaten blev ett lämpligt surrogat. Långa avstånd och besvärliga transporter invercade också på att preparaten blev begärliga, då de i fråga om ruseffekt måste ha vida överträffat det vanliga 40-procentiga brännvinet.

Det var emellertid inte endast apotekare, som tillhandahöll allmänheten rusmedel. Lanthandlare och gårdfarihandlare skötte en stor del av distributionen och de förstod väl att slå mynt av dropparna. Landshövdingen i Östersund fick 1876 mottaga en protestskri-

velse från 99 kvinnor i Sveg i Härjedalen. Kvinnorna och några ståndspersoner, däribland kyrkoherden, kronolänsmannen och en kyrkvärd, klagade över att handelsbodarna i trakten utvecklats till veritabla langarnästen, "där utom öl och win, Hoffmanns droppar utskänktes kannevis" (JT 19/8 1876). Landshövdingen lät verkställa en ambitiöst upplagd undersökning, där en av länsmännen i Sveg gjorde allt för att ta udden av kvinnornas protest. Utredningen rann sedan ut i sanden, då länsmannen lyckades misstänkliggöra petitionärernas syften (ÖLA Svegs länsmansarkiv A1:1). Historien behandlades dock flitigt i pressen och föranledde den slagfärdige länsmannen i jämtlandssocknen Alsen till följande poetiska betraktelse:

. . . Se till hvarje qvinnas,
hustrus, fjösas* hus!
våra män befinnas
uti dagligt rus
under natten duga
de till ingenting
domna som en fluga
se'n hon surrat kring
Konung dig förbarma
var oss nådelig; hör och hjälp oss arma!

Det verkar troligt att den gode länsmannen i Alsen saknade vetskap om att eterpreparaten av noblessen i Paris användes som afrodisiaka. Hur som helst, bland allmogen i Sveg hade dropparna tydligen motsatt effekt.

Ett genomgående drag i läkarrapporterna från Norrland under perioden 1860—1880 är att läkarna anser att brännvinsbruket var på retur, men att kaffeförbrukningen och patentmedicinsmissbruket var i tilltagande. Från Ockelbo i Gästrikland meddelade provinsiälläkaren 1851, att brännvinsbruket befann sig på en tolerabel nivå, mycket tack vare den religiösa väckelsen, inomkyrkligt läseri, men han konstaterade även:

"Läsare avhålla sig vanligen från Bränvin, men hafva — hvilket äfven lærer vara fallet i det nordligaste Sverige — skaffat sig surrogat uti Hoffmanns droppar. — Vid högtidligare tillfällen bjudes

¹ Bestod till 98 % av ren sprit.

² 1 stop, 1,3 l, 1 kanna 2,6 l, 1 ankare 39,25 l.

*flicka

sådant i stället för brännvin, och äfven i samqväm af kvinnor utgöra de stundom en del af trakteringen, på så sätt att de serveras med socker, som indränkes därmed. De finnas nästan i hvarje hus och synas dessutom utgöra en universalmedicin. De äro visst ej af den styrka, som farmakopéen föreskrifver, emedan de i parti säljas till 2 riksdaler banko per kanna på apoteket i Gävle” (PÅ 1851).

Det mest anmärkningsvärda för de norrlandsläkare som protesterade var att missbruket spreds även bland kvinnorna, en grupp som när det gällde alkoholkonsumtion föga låtit tala om sig. Det framgår också att droppkrögarna, både apotekare och andra, inte alltid saluförde de patenterade recepten. Farmakopéerna stadgade också minimipriser på de läkemedel som fick säljas från apoteken. Riksdagsdebatten 1875 visar att en del apotekare inte kunde hålla de stadgade priserna. Många tvangs av konkurrensmässiga hänsynstaganden till avsevärda prisreduktioner.

Hur stor den illegala marknaden var, går inte nöjaktigt att besvara, men utifrån läkar- rapporterna och riksdagsdebatten kan på goda grunder antas att många lanthandlare och andra mindre nogräknade affärsmän gjorde goda vinster på handeln med hemgjorda och uppblandade patentmediciner. Ett stort antal lanthandlare, som etablerade sig efter reformerna i näringsfrihetslagstiftningen (1846 och 1864), levde under ytterst knappa omständigheter. Konkurserna var många (Eriksson 1986, manus). Det är under sådana förhållanden inte svårt att förstå att många handlare tog tillfället i akt och sålde de åtråvärda dropparna, som gav god avans.

Droppkrögeriet väckte inte heller samma anstöt hos nykteristerna som brännvinsmissbruket. Brännvinsdraken var den stora fienden, som med alla medel måste bekämpas. Läsarna i Ockelbo försmådde spriten, men såg inget ont i att ta dropparna. Connell konstaterar också för Ulsters del att religiösa abstinenter i många fall begagnade eterpreparat. Man kunde på andedräkten avgöra vilken religiös fraktion en person tillhörde (Connell aa 93). I Sverige finns också sena exempel på hur droppmissbruk förekommit i religiösa sekter, bl.a. korpelarörelsen i Tornedalen under 1930-talet (Pajala, Korpilombolo tingslags dombok 1939).

Riksdagsdebatten 1875

När frågan om recepttvång för eter- och sprithaltiga preparat i anknytning till Pehr Nilssons motion, 1875, blev en riksdagsangelägenhet, lyftes problematiken för en kort period ut ur provinsialläkarnas rapporter och fick en mer allmängiltig karaktär.

Andra kammarens tillfälliga utskott nr 2 fann motionärens förslag ”särdeles behjertansvärdt” och ville utifrån motionen hemställa att riksdagen anmodade Kungl. Maj:t att genom lagstiftning förhindra apoteken att utlämna patentmediciner, ”och deribland särskildt af de s.k. Hoffmans droppar, som icke sker i sanitärt syfte utan endast befordrar rus och drycken-skap” (AK 1875 TU 2 nr 2).

Utskottsutlåtandet föranledde en livlig diskussion i kammaren och många aspekter av eterfrågan blev belysta. Åtskilliga riksdagsmän, även från Götaland och Svealand, vittnade om hur droppkrögeriet spritt sig i deras hemtrakter. Därvid framkom att dropparna ofta användes för att förstärka de rusgivande effekterna av i första hand vin och öl. Dropparna hade vidare god avsättning vid marknader. Ringlande köer av törstiga marknadsbesökare sökte sig då till apoteken. Vid marknaderna uppehöll sig också allehanda kolportörer, som skedvis utportionerade den begärliga varan. Eterdimmorna hängde tydligt tunga över marknadsplatserna.

Avslöjandena kom som en överraskning för många av kammarens ledamöter, vilka ville återremittera ärendet till utskottet för en fördjupad utredning. Denna skulle sedan ligga till grund för en skrivelse till Kungl. Maj:t i ärendet. Mot detta reagerade många. Apotekaren Bernhard Santesson från Halmstad ansåg att ett sådant förfarande var ett angrepp mot hela hans yrkeskår. Santesson påpekade att apotekarna rättade sig efter cirkuläret av 1874 och att missbruket var en följd av att andra mindre nogräknade personer prånglade ut dropparna. Det var mot dessa som lagstiftningen borde riktas. Han yrkade därför avslag och fick även stöd av en del nykterhetsvänner i kammaren. De senares motivering var att droppkrögeriet måste betecknas som obetydligt i jämförelse med den brännvinsflod som sköljde över landet. Samhällets resurser måste i stället kon-

centreras med full kraft på alkoholfrågan. Några talare ville också lösa problematiken genom att föreslå särslagstiftning för Norrland, men återremitteringsförslaget segrade (AK 1875 nr 9).

I det nya utskottsutlåtandet uttalades klart och entydigt att riksdagen måtte hemställa hos Kungl. Maj:t om en strängare lagstiftning för försäljning av eter- och sprithaltiga preparat. Debatten i kammaren blev denna gång betydligt lugnare och endast enstaka röster höjdes mot att skärpa restriktionerna (AK 1875 nr 31). Det var främst de många exemplen rörande missbruk, som citerades ur läkarnas årsrapporter, som förmådde att tysta oppositionen. Flera riksdagsmän kunde också vittna om missbrukets omfattning i deras hemtrakter (ibid).

Den nya lagen blev emellertid, i likhet med cirkuläret från 1874, närmast verkningslös. Eter och Hoffmanns droppar, liksom andra blandningar av sprit och eter, fick inte införas till riket av andra än apoteksföreståndare eller näringsidkare, som efter prövning kunde styrka legala behov. Rätt att försälja preparaten tillkom endast apoteksföreståndare, och:

”Utan läkares recept må varken. . . omförmälda eller andra läkemedel, som innehålla brännvin eller sprit försälas eller eljest utlemnas, så vida anledning förekommer att antaga, att desamma äro ämnade att såsom rusgifvande medel användas” (SFS 1876 nr 57 § 1—2).

Läkarrepresentanterna i riksdagen hade, därest recepttvång inte infördes, velat införa maximigränser för försäljning till enskild person. Några sådana stadfästes dock inte.

Lagen kom, som synes, inte att rikta sig mot apotekarna, som enbart rekommenderades till återhållsamhet. Udden var i stället vänd mot lanthandlare och andra, som illegalt saluförde preparaten. Dessa hade tidigare bara kunnat fällas till låga böter för olaga brännvinsutskänkning, men kunde nu ådömas betydligt högre viten. Förordningen kan sägas vara ett uttryck för den uppfattning som präglade Apotekaresocietetens direktions skrivelse till Sundhetskollegium, som den 11 juni 1875 infor drat societetens yttrande. Direktionen motsatte sig här alla inskränkningar i apotekens rätt att

sälja preparaten. Vidare uttalade direktionen fullt förtroende för att den enskilde apotekaren själv kunde sälla agnarna från vetet i kundkretsen (FT 1875 nr 18, 284 f).

Ett argument som användes flitigt i riksdagsdebatten och som apotekarna tog fasta på, var att importen av eter ständigt ökade långt utöver det legala medicinska användningsområdet. Denna eter försålde också utanför apotekens domvärjo.

Läkarna tog också fasta på detta argument. Av tabell 1 framgår också att den importerade etervolymen bör ha legat betydligt över det legala behovet (högsta noteringen 1874 18 500 liter). Siffrorna över eterimporten är dock ytterst dubiösa när det gäller att bedöma den totala eterkonsumtionen. Eter kunde lätt framställas i åtminstone de större apotekens laboratorier och även om ingen officiell inhemsk fabriksmässig tillverkning av eter förekom framställdes säkerligen betydande mängder inom landet. Genom att spritskatten var hög i Sverige ställde det sig billigare att importera eter från främst Tyskland. Detta framgår bl.a. av en motion från en riksdagsman i Vetlanda dit Sveriges första eterfabrik lokaliserats:

”För apoteken och åtskilliga tekniska fabrikanter skulle det vara en fördel att kunna med mindre omständigheter än nu är fallet få sina eterbehov från en svensk fabrikant, och det är att hoppas, att Riksdagen skall korrigera den nuvarande orimliga (låga, förf. anm.) tullsatsen å eter så att vi äntligen kunna få denna vara tillverkad i vårt land” (FT 1885 nr 6, 91 f).

Eterfabrikanten i Vetlanda fick sedermera själv framträda i Farmaceutisk Tidskrift och i artiklar fritt göra reklam för sina produkter (FT 1886 nr 12 f).

Torsten Thunberg, som var nykterhetskommitténs expert i frågan 1916, har i sin bedöm-

Tabell 1. Eterimporten till Sverige 1870—1890, liter

1870	5 480	1885	11 839
1875	13 164	1890	585*
1880	8 199		

Källa: BiSOS ser F Utrikes handel och sjöfart

*Inhemsk produktion medförde importminskning

ning av riksdagsdebatten 1875 pekat på den ekonomiska rivalitet, som rådde mellan läkare och apotekare. Thunberg menade att många samtida, som deltog i debatterna, misstänkte, ”att egoistiska läkarintressen arbetade för, att vägen till apoteksvarorna alltmer skulle gå genom läkarrecept”, vilket skulle fördyra varorna och ge läkarna goda biinkomster (NK VIII 1916,20). Varje reglering stred också mot den allt mer omfattade frihandelsdoktrinen och doktrinen om det fria marknadssamhället. Apotekarna kunde genom att misstänkliggöra läkarnas motiv tysta den allvarligaste kritiken.

Fortsatt missbruk

Utvecklingen skulle också visa att lagstiftningen var otillräcklig och att missbruket ingalunda var på retur. Provinsialläkarnas protester växte och motstånd kom dessutom från andra grupper, såsom präster och kronofogdar, vilka i sina ämbetsberättelser ondgjorde sig över missförhållandena.

Kritiken mot apotekarna växte i Norrland, där missbruket var störst. I gruvsamhällena Kiruna, Gällivare och Malmberget i norra Lappland, där även ett omfattande lönnkrögeri med partihandelssprit florerade vid sekelskiftet, gjorde tydligen apotekarna goda vinster:

”... och så snälla och vänliga människor dessa (apotekarna, förf. anm.), som så innerligt gärna mot bra betalning vilja kurera mänskligheten. Att folk är hårt ansatta av reumatism och andra plågor bevisas därav, att många personer angripas så illa att de inte kunna sitta still i järnvägsvagnarna utan då plågorna komma, hoppa de upp och slå mot kupéfönstren så att dessa trilla ut. Bänkar och hyllor ramponeras av deras krampaktiga grepp, och detta trots flitigt användande av olika slags medicin” (cit.hos Sandin 1985, 27).

I de nordliga gruvsamhällena blev den folkliga reaktionen så kraftig, att landshövdingen i Norrbotten fann sig föranlåten att verkställa en omfattande utredning 1914—1915. I Malmberget hade efter sed från kampen mot lönnkrögarna ett folkmöte konstituerat sig för att om nödvändigt ta lagen i egna händer (Sandin 1985, 13 ff; NK VIII 1916, 39 ff). I tidningen Norrskensflamman fick de ett språkrör som med kraft vände sig emot det hänsynslösa

droppkrögeriet.

Ungefär samtidigt inskred myndigheterna mot apotekare i Los, Hälsingland, och i Strömsund i Jämtland. Förhållandena betecknades som så allvarliga att åtal väcktes.

Hur svårt det var att på juridisk väg komma till rätta med oansvariga apotekare, framgår av ett tidigare åtal i lappmarken som gällde en föreståndare vid ett medicinförråd, vilket 1895 sålde Hoffmanns droppar kannvis:

”Lappmarksfolket inställde sig på apoteket medhavande tomma kaggar. Hoffmanns droppar såldes till vem som helst även av föreståndarens hustru och piga m m — Denne dömdes av häradsrätten med frikändes av hovrätten” (NK VIII 1916,22).

Föreståndaren kunde inte ställas till ansvar, menade hovrätten, då han inte kunde veta om dropparna skulle användas som rusgivande medel (ibid). Det var således då och i framtiden närmast omöjligt att få till stånd fällande domar i mål som rörde patentmediciner. Samtidigt spreds också via den övriga handeln nya eterbemängda preparat, såsom Salubrin, vilka inte var avsedda för invärtes bruk. Sniffning förekom speciellt bland ungdomsgrupper.

Medicinalstyrelsen reagerade långsamt och först 1907 uppmanade den i en skrivelse provinsialläkarna i de norrländska länen (utom Gävleborg) att söka utreda missbrukets omfång. Från Norrbotten rapporterades, att omfattande dropphandel förekom inom vissa delar av länet och att åtgärder var av nöden påkallade (NK VIII 1916,27). Förste provinsialläkaren i Västerbotten, J. Ehinger, gjorde en mer noggrann undersökning och indelade apoteken i tre kategorier utifrån den relativa spritåtgången vid desamma. Ehinger fann att den obehöriga handeln med eterpreparat inte oväntat förekom vid tredje klassens apotek (högsta spritåtgång). Han konstaterade också att eterpreparaten utgjorde 9 procent av apotekens totalomsättning i länet. Vid tredje klassens apotek måste därför patentmedicinerna ha utgjort en betydligt större inkomstkälla (ibid 28 f). Från Jämtland berättades att:

”80 à 90 % ändamålet (med dropparna förf. anm.) var berusning och att dropphandeln vore en alldaglig företeelse och ett djupt inrotat, hävdvunnet ont” (ibid 30).

Även om missbruket var på tillbakagång i Västernorrland, förespråkade läkarna att åtgärder vidtogs:

”Det vore för apotekarna nästan omöjligt att avgöra, i vad avsikt dropparna köptes, varjämte å apotek med liten omsättning frestelsen för apotekaren alltid bleve stor att genom tillmötesgående mot kunderna skaffa sig ökade inkomster” (ibid 31).

Läkarna i Västernorrland menade att en utväg vore att receptbelägga patentmedicinerna, eller att helt enkelt förbjuda dem, då de ”vore som läkemedel obehövligen och som berusningsmedel skadliga” (ibid).

Mot en ny lagstiftning

Dessa två konstateranden ger problematiken i ett nötskal. Klagomålen över det illegala missbruket hade pågått ett halvt sekel utan att några åtgärder värda namnet hade vidtagits. Både läkare och apotekare hade med tiden blivit övertygade om att eter- och sprittinkturen saknade medicinskt berättigande. Eterberusningen var också i många fall våldsam och intensiv, även om den hade ett kortare förlopp än brännvinsruset. Den ekonomiska faktorn — många apotekare ansåg att de inte kunde fortsätta sin verksamhet om preparat-handeln inskränktes — återopades flitigt av Apotekaresocietetet. När det gällde eter som berusningsmedel, dryftade läkarna själva rusets skadlighet, d.v.s. förändringar i sinnelag och våldsamhet som komponenter i rus-situationen. Någon allvarlig debatt om sniffningens och eterdrickandets medicinska skadeverkningar förekommer knappast, åtminstone inte i de källor som stått till mitt förfogande.*

Hela eterdebatten präglades av en påtaglig tvehågsenhet. Denna gör sig tydligt märkbar i Sundhetskollégii (Medicinalstyrelsens) och Apotekaresocietetens, expertorganens, agerande. Läkarna vek sig ofta mot bättre vetande när de trampade in på vad som Apotekaresocietetet ansåg som sitt revir. Medan ärendet

bullades mellan de olika instanserna, fortgick droppkrögeriet och missbruket, vilket inte minst illustreras av förhållandena i de nordliga gruvsamhällena. Först i samband med den nya, förbudsorienterade, nykterhetsrörelsens framväxt skapades organisationer som var starka nog och villiga att ta itu med problematiken. I samband med utbyggandet av alkoholrestriktionerna under 1910-talet, blev också patentmedicinerna, så som surrogat för brännvin, föremål för Nykterhetskommitténs och Kontrollstyrelsens — organ som dominerades av nykterhetsvänner — intresse. Dessa instanser kunde inte tolerera att missbruket fortlevde. Läkarna fick starka bundsförvanter i sina strävanden för mer restriktiv lagstiftning.

Apotekaresocietetets direktion sökte sin vana trogen att minimera problemen och vände sig mot de tankar om restriktioner som framfördes av nykterhetskommittén. Denna gång var emellertid motståndarna beslutsamma och då frågan om de eter- och sprithaltiga preparaten kopplades samman med restriktionssystemet i stort klingade apotekarnas protester för döva öron. Den 1 juli 1918 ersattes äntligen 1876 års förordning (SOU 1927:16, 48). Patentmedicinernas styrka reducerades avsevärt och de belades i de flesta fall med recepttvång.

Några konklusioner

Missbruket av olika eter- och sprithaltiga preparat var omfattande i Sverige under 1800-talets senare hälft och i början av nuvarande sekel. Missbruk av eter, både för sniffning och som dryck, förekommer fortfarande sporadiskt i norra Sverige, vilket omvittnas av läkare och distriktssköterskor (Reiz 1986; Hörnsten 1986).

Nils Christie har nyligen i en intervju i tidskriften Kontrast (1985:1) tagit upp sniffningsproblematiken, som han kallar ”den dårlige fiende”, d.v.s. den farliga fiende, som i skuggan av den dominerande drogdebatten skördar sina offer under ringa uppmärksamhet.

Eterproblematiken skymdes av 1800-talets allt överskuggande alkoholdebatt. Provinsialläkarna ropade förgäves efter reformer, men varken de eller Pehr Nilssons och senare motioner, vann tillräckligt gehör för relevanta lagändringar. Missbruket var också huvudsak-

* 1873 konstaterade en provinsialläkare att droppmissbruket i lika hög grad som sprit förorsakade alkoholism (PÅ 1873).

ligen spritt ute i landets periferi och i de obe-
suttna befolkningsskikten, vilket gjorde att det
lättare kunde negligeras.

Apotekarna hade betydande ekonomiska
intressen i preparathandeln och försvarade den
framgångsrikt.

Intresset för eventuella medicinska skador
var också utomordentligt lågt, vilket idag, när
vi känner till olika lösningsmedels skadeverk-
ningar på hjärna och inre organ, förefaller
anmärkningsvärt. Eterfrågan har i många
avseenden relevans i samband med dagens
debatt om läkemedelskontrollen. Många paral-
leller kan dras till den undersökning om läke-
medelsfrågan i Norden som för några år sedan
utfördes under ledning av Kertil Bruun (1982).
Där framkommer också med önskvärd tydlig-
het hur farliga och ur i medicinskt syfte när-
mast obrukbara preparat, fortfarande i våra
dagar, alltför länge kan få vara kvar på mark-
naden.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Enskilda handlingar:

- (RA) Riksarkivet
- (PÅ) Provinsialläkarnas årsberättelser (i medici-
nalstyrelsens arkiv)
- Tingsrättens i Haparanda arkiv
- Pajala och Korpilombolo tingslag. Dombok höst-
tinget 1939
- (ÖLA) Landsarkivet i Östersund
- Svegs länsmansarkiv. Protokoll över polisförhör
1875—1895
- Muntliga meddelanden:
 - Hagar, Helmut (1985)
 - Hörnsten, Annika (1986)
 - Reiz, Sebastian (1986)

Tidningar och tidskrifter

- (FT) Farmaceutisk Tidskrift
- (JT) Jemtlands Tidning
- Kontrast

Officiellt tryck

- (AK) Riksdagens protokoll vid lagtima riksmötet
1875 Andra kammaren nr 9 och 31
- Bihang till riksdagens protokoll vid lagtima riks-

dagen i Stockholm 1875

Motioner

Särskilda och tillfälliga utskottens utlåtanden och
memorial

(NK) 1911 års nykterhetskommitté VIII: Under-
dånigt betänkande med förslag till förordning angå-
ende handel med eter samt eter- eller alkoholhaltiga
läkemedel. Avgivet av den av Kungl Maj:t den 17
november 1911 tillsatta Nykterhetskommitten,
Stockholm 1916

(SFS 1876: 57): Svensk författningssamling

(SOU 1927: 16): Betänkande med förslag till
åtgärder gentemot missbruk av alkoholhaltiga apo-
teksvaror m m samt av behörigheten att å recept
utskrivna spritdrycker m m från apoteksinrättning
avgivet av 1926 års rusdryckslagstiftningsbered-
ning, Stockholm 1927

Officiell statistik

(Bet. III): Underdånigt betänkande med förslag
till författningar angående tillverkning och försälj-
ning af brännvin III, Stockholm 1878

(BiSOS): Bidrag till Sveriges officiella statistik.
Serie F utrikeshandeln

Litteratur

Bruun, K.: (red.) Läkemedelsfrågan i Norden i
ljuset av psykofarmakadebatten. Prisma, Stock-
holm 1982

Connell, K. H.: Irish Peasant Society. Four His-
torical Essays (Ether-drinking in Ulster). Claren-
don Press, Oxford 1968

Eriksson, T.: Mellan kapital och arbete. Småbor-
gerligheten i Sverige 1850—1914 (manuskript),
Umeå 1986

Farmakopé innehållande de allmännast brukade
läkemedlen och deras användningssätt jämte sam-
mandrag af apotekstaxorna m.m., Stockholm 1889

Huss, M.: Alcoholismus chronicus eller kronisk
alkoholsjukdom. Ett bidrag till dyskasiernas kän-
nedom; enligt egen och andras erfarenhet bd I—II,
Stockholm 1849 och 1851

Lundmark, L.: Protest och profetia. Korpela-
rörelsen och drömmen om tidens ände. Arkiv. Lund
1985

Palmer, C. & Horowitz, M. (red.): Shaman
Woman, Mainlike Ladie. Quill, New York 1982

Sandin, M.: Brännvinshandeln i Malmfälten
1890—1905 (stencil, ekonomiskhistoriska inst.
Umeå univ.), Umeå 1985

Sariola, S.: Drinking Patterns in Finnish Lapland
(Alcohol Research in the Northern Countries) The
Finnish Foundation for Alcohol Studies, Helsinki
1956.

English Summary

Per Frånberg: I eterdimmorna — om ett bortglömt missbruk (A haze of ether — a forgotten abuse)

Ether drinking and inhalation were common in northern Sweden in the late 19th century. Ether and particularly patent medicines such as Hoffmann's drops (1/3 ether and 2/3 alcohol), became highly-valued liquor substitutes among both men and women, mainly because parts of northern Sweden were under prohibition and the municipal vetoing of liquor sales had almost dried out the countryside.

Patent medicines could easily be transported into these areas as the amount of Hoffmann's drops

needed to intoxicate the user was very low in comparison with alcoholic beverages. The drops were sold not only in pharmacies but also to a large extent illegally by peddlars and local merchants.

Effective legislation, sought by medical officers and Parliament, was long postponed as the powerful Pharmacist Society opposed it for financial reasons. In about 1900 trading in ether preparations constituted ten per cent of the total revenue of pharmacies in the county of Västerbotten. It was not until 1918 that much could be done to counteract the abuse.

Alkoholpolitik — Tidskrift för nordisk alkoholforskning Vol. 3: 113—121, 1986